

РЕЦЕНЗІЇ

БІЛОУСЕНКО П.І. Сучасне дослідження українського староукраїнського наукового тексту / Рецензія на монографію Г.М.Наєнко «Науковий текст середньоукраїнського періоду в лінгвостилістичному, текстолінгвістичному й комунікативно-функціональному висвітленні. – К.: Освіта України, 2013.- 404 с.

Одним із найважливіших завдань історичного мовознавства є, безсумнівно, опис становлення й розвитку української літературної мови на всіх етапах її розвитку. Слід погодитися з думкою авторки монографії, що всебічний опис жанрово-стильової організації української літературної мови дотичний до проблем діахронічної стилістики, визначення основних типів текстів (жанрів) у їх сукупності, адже історію літературної мови здебільшого й розглядають як історію функціональних стилів. Галина Михайлівна обрала об'єктом дослідження наукові тексти кінця XVI-XVIII ст., а предметом – їхні типологічні ознаки, визначені специфікою смислової структури і, відповідно до цього, поставила мету й завдання дослідження.

У першому розділі рецензованої праці Г.М. Наєнко багато уваги присвятила смисловій структурі тексту, завдяки чому їй удалося показати розвиток лінгвістичної думки в моделюванні цієї структури, окреслити проблеми, які виникають при її вивченні та виробити методику смислового аналізу тексту. Не менше уваги приділено розглядові категорій інтертекстуальності, адресантності/адресатності, розумінню цих категорій у вітчизняному й зарубіжному мовознавстві. Коротко, але вагомо розкрито поняття текстового дейксису, діалогічної форми тексту, категорії оцінки. Дослідниця виявляє глибоку обізнаність із основними надбаннями сучасної лінгвістики в обраній галузі лінгвістичних знань. У другому підрозділі «Науковий текст давньоукраїнського та середньоукраїнського періодів у міждисциплінарному висвітленні» Г.М. Наєнко розкрила проблематику наукового вивчення текстів згаданих періодів функціонування української мови: філософських та полемічних творів кінця XVI – першої половини XVII ст., катехетичної літератури, оригінальних трактатів другої половини XVII ст. та текстів природничого змісту. Особливу увагу дослідниця приділила перекладам, що функціонували в українському науковому дискурсі того часу, які розглядає як певну модель наукового текстотворення. Тобто авторка монографії зробила короткий огляд попередніх студій згаданих текстів у різних напрямках гуманітарної думки, зупинившись докладніше, зрозуміло, на власне мовознавчих дослідженнях.

У першому розділі книги є й підрозділ про методи дослідження староукраїнського наукового тексту, саме в ньому Г.М.Наєнко накреслила етапи власних студій від концептуального аналізу до новітніх напрямів, що ґрунтуються на засадах когнітивної лінгвістики: дискурсивного аналізу, опису системно-структурних характеристик мови, застосування моделі епістемічної ситуації, розгляду комунікативних особливостей наукових текстів тощо.

У розділі про жанри наукового стилю української мови XVI–XVIII ст. та варіанти літературної мови в староукраїнських наукових текстах Галина Михайлівна зупиняється на розподілі функцій варіантів літературної мови (латинської, церковнослов'янської української і російської редакції, слов'янорусської, «простої руської»). Дослідниця дібрала для аналізу всі відомі тексти, які підпадають під ознаки наукових, та здійснила їх класифікацію. До них віднесла жанри теоретичних наукових творів: трактат (теологічний, філософський, морально-філософський, граматичний), науково-практичні твори: підручник (буквар, граматики, підручники з філософії, математики, гомілетики та ін.); словники (перекладні, тлумачні, ономастикон тощо). Цілком резонно виділено в окремий підрозділ жанри, що

поєднують ознаки кількох стилів: полемічний трактат (науковий та публіцистичний, художній стилі), літопис (науковий та художній), проповідь (ораторський та науковий), передмови та післямови (науковий, художній, ораторський).

Показовим у рецензованій праці є те, що авторка в першому (теоретичному) розділі книги зробила огляд літератури не як самоціль, а показала розвиток лінгвістичної думки в царині аналізу наукового тексту, розкрила проблематику свого дослідження, підпираючись власними спостереженнями за мовою дібраних текстів. Зрештою, у першому розділі монографії дослідниці вдалося вибудувати розгорнутий і надійний плацдарм для безпосереднього вивчення наукових творів окресленого періоду.

У другому розділі подано наукову картину світу крізь призму її відображення термінологічною лексику, оскільки Галина Михайлівна підтримує думку тих дослідників, які вважають що термін – квінтесенція нового знання, він формує денотативну основу тексту, а, отже, має текстотвірні функції.

Вивчаючи ієрархію світобудови в термінах перекладного трактату «Діалектика» Йоана Дамаскіна, Галина Михайлівна помітила, що основні категорії філософії в текстах XVI-XVII ст. не зазнавали трансформацій, система відношень між ними залишалася канонічною, приблизно такою ж, як у перекладах філософських уривків у Збірнику Святослава 1073 року. Однак простеживши за відповідниками різного походження, що об'єднувалися для позначення одного й того ж поняття, авторка відзначає спроби відмежування від церковнослов'янської традиції навіть у найбільш консервативній частині філософської термінології. У процесі дослідження виявлено, що всі складники світу в обстежених текстах подано в багатогранних ієрархічних стосунках, а це відображається в групуванні відповідних термінів. Наприклад, Галина Михайлівна показала, як концепти *розуму* й *самопізнання* витлумачено в «Діоптрі» Віталія й «Алфавіті духовному» І.Кониського, де, зокрема, статус самопізнання має статус найвищої епістемічної цінності, адже це шлях пізнання бога. Тут же вказано й на різні способи вербалізації цього концепту в наукових текстах середньоукраїнського періоду: споріднені сполуки, що перебувають в ієрархічних стосунках, антитези, спеціальні визначення з субстантивними предикативними центрами, комплекси складнопідрядних речень, організовані як силогізми тощо.

Авторка здійснила аналіз комунікативних функцій глос у формування термінологічного (передтермінологічного) апарату. У цьому плані особливо вдалими є та частина тексту, де виявлено способи виокремлення нових знань у «Книзі о вѣрѣ» З.Копистенського. Галина Михайлівна показала також способи «спрощення» розуміння термінів й у творах, розрахованих на широке коло читачів, з'ясовує, як прийоми етимологізації ілюструють зародження вчення про словотвір, лексикологію, внутрішню форму слова.

Багатим на нові ідеї, спостереження, висновки є третій розділ монографії, у якому дослідниця показала відображення етапів і закономірностей наукового пізнання в староукраїнських наукових текстах. Значна частина цього розділу присвячена інтертекстуальності у творах академічного дискурсу, зокрема, маркерам інтертекстуальності. Галина Михайлівна сумлінно опрацювала велику кількість текстів, у яких виявила всі способи уведення старого знання в текст. Це предикати в головних частинах складнопідрядних з'ясувальних реченнях (*нарицати, гадание имати*), узагальнена цитата (*яко філософове пишу(т)*), вказівка на відповідні глави з творів отців Церкви (*якъ пише(т) стый ап(с)ль павель*), скорочені покликання на берегах, хоча для багатьох текстів, як зазначає авторка рецензованого твору, встановлення першоджерел вимагає спеціальних текстологічних досліджень.

У монографії показано способи цитування в текстах академічного змісту, полемічних творах «Зерцало Богословія» Кирила Транквіліона-Ставровецького, філософських проповідях, наукових творах Й.Галятовського, «Мир з Богом чоловіку» І.Гізеля, катехізисах, текстах природничої тематики, передмовах до словників тощо. Кваліфіковано здійснений аналіз текстів з погляду інтертекстів, опис мовних особливостей уведення старих знань у текст, дав змогу Г.М.Наєнко виявити також залежність викладу старих знань від функцій

«чужого» тексту: текстотвірної (конструювальної), аргументативної, ілюстративної, аксіологічної, методологічної та ін.

Вагомим складником рецензованої праці є аналіз методологічних субтекстів у заголовках, передмовах. Галина Михайлівна стверджує, що експлікація методології є визначальною ознакою значної частини староукраїнських наукових текстів. Цілком очевидними є твердження дисертантки про те, що згадані субтексти пов'язані із субтекстами авторизації, адресації, а в полемічних текстах із субтекстами оцінки. Далі дослідниця розкриває методологічні субтексти в полемічних і філософських, навчальних творах та ін. У тогочасному суспільстві діяла тенденція до глоризації старовини, яка перешкоджала свідомому позначенню нових знань, тому визначення нового в смисловій структурі тексту вимагає текстологічного аналізу, вивчення способів термінотворення, характеристики адресатності. Авторка демонструє вправність у виконанні поставлених завдань, продуману екземпліфікацію.

Комунікативно-прагматичні особливості староукраїнських наукових текстів розглянуто в останньому розділі праці. Найперше дослідниця вирішила вивчити категорію адресантності в наукових текстах. З цією метою Галина Михайлівна у вступному параграфі визначилася з доббором певного кола джерел: брати до уваги ті переклади наукових текстів, використання яких у навчальній практиці задавало зовнішню стилістичну модель. Для коректності дослідження авторка прагне скористатися якомога ширшим контекстом, що дозволить врахувати як «ситуаційні репліки», так і «умовності мовного етикету свого часу». Ці засади обстеження було витримано під час розгляду діалогічних моделей полемічних текстів, передмов, текстів академічного дискурсу. Аналіз мовних фактів дав змогу виявити в обстеженому матеріалі настанови на об'єктивованій виклад за допомогою вживання речень із безособовими адресатами, поєднання об'єктивованого викладу з елімінованою авторизованістю, використання форми «ми інклюзивне», вставлених речень, що засвідчують авторську присутність тощо. Подана таблиця вживання займенників у передмовах наукових текстів яскраво демонструє виокремлення адресанта відомого, конкретного – колективного – узагальненого – імпліцитного, неактуального.

Щедрим на наукові спостереження є підрозділ про номінації адресата наукового дискурсу. Дослідниця дібрала велику кількість мовних фактів, із передмов до лексиконів, філософських творів домогилянського періоду, текстів академічного дискурсу, природничої тематики й дала їм кваліфіковану оцінку.

Цілком резонним є те, що Г.М.Наєнко значну увагу приділяє ментальним перформативним висловлюванням у різних видах текстів. У цій частині рецензованої праці відчутне глибоке проникнення авторки монографії в обстежений матеріал, тому її твердження про прагнення авторів академічних праць до об'єктивованого викладу за допомогою непрямих форм перформативів, про поєднання форм імператива та непрямих перформативів в полемічних творах тощо можна вірити, адже всі міркування авторки подаються після добротного аналізу текстів, яскравих ілюстрацій.

Особливо вдалим у цьому розділі монографії є підрозділ про маркери проспекції, ретроспекції, делімітації в різних наукових текстах. Тут показано надзвичайне розмаїття функцій та форм текстового дейксису, їх поєднання для активізації пізнавальної діяльності читача, залежність цих маркерів від розміру тексту, формування анотації, висновків, післямови до читача. З цією метою використовують прислівники *напереді, вишей, више*, вставні односкладні речення з предикатами в формах перфекта 1 ос. множ. чи одн.: *якосмо рекли, ажесмо слышали, реклемъ*, односкладні речення зі зворотними дієсловами *показалося то, о чомъ припомянуло, южъ ся то показало*. Так само яскраво проілюстровано факти ретроспекції: *въ преложономъ артикулѣ; то tedy суть, якосмо рекли, Ажесмо слышали рѣчь нѣяко противную; якъ ся повѣдѣло въ артикулѣ второмъ* тощо. Маркери ретроспекції формують анотацію, часто побудовані як апеляції до читача, водночас органічно формують висновкові частини.

Авторка продемонструвала, що найчастіше показником проспекції, яка акцентує увагу на намірах автора, є дієслово в майбутньому часі однини: *скажу, положу, приложу, мовлю, ся ихъ доткну*. Зрідка вживається «ми інклюзивне»: *ступімо, поїдемо*. Тут, стверджує дослідниця, актуалізуються базові візуальні когнітивні метафори наукового дискурсу (*бачити – знати, показати – пояснити*) та метафори руху (*зрозуміти – піти*). У такому ж ракурсі подано спостереження авторки про форму перформативів у демонстрації чи декларації намірів, про те, чим викликана потреба вжити висловлення зі значенням делімітації, обмеження тощо.

З особливим інтересом сприймається текст про імператив як текстотвірний компонент інструктивного дискурсу. Дослідниця дотримується думки, що центральне питання теорії жанрів полягає в тому, чи можна визначити жанр у термінах мовної структури (жанрова схема чи лексико-граматичні характеристики або тип викладу). З позиції прагматичної в обстежених текстах інструктивного типу викладу обов'язково має бути імператив. Галина Михайлівна прагне встановити його статус, форми вираження, характер. Спираючись на думки класиків прагматичної лінгвістики дослідниця значно розширює звичні уявлення про функції імперативу в текстах риторичного дискурсу (проповідях, повчаннях, порадиниках тощо).

Цілком закономірним є звернення Г.М.Наєнко до текстів, у яких текстотвірним компонентом був діалог, при цьому авторка спостерегла різні види взаємодії описових і діалогічних компонентів. Дослідниця виявила, що зв'язки з діалогічним ораторським дискурсом зберігають полемічні тексти («Палінодія», «Душевник»), апеляції до адресата, риторичні ж запитання відтворюють розмовний дискурс, а тексти з елімінованою відповіддю адресата тяжіють до перетворення на монолог.

Значний інтерес викликає й останній підрозділ рецензованої праці про прагматичні виміри оцінки в смислових структурах вивчених текстів. Аксіологічні раціональні смисли експлікуються в різних текстах по-різному. Найбільш виразні вони в полемічних творах, а в текстах академічного дискурсу тяжіють до безоцінного викладу. Експлікація утилітарної й телеологічної оцінки має високе прагматичне навантаження в текстах довідково-інформативних, чим вони виразно відрізняються від сучасних.

Загалом багатоаспектні праці такого типу важко скомпоновувати в єдине ціле, однак Галина Михайлівна з цим завданням успішно впоралася. Монографія чітко структурована, авторка скрізь демонструє добру обізнаність із сучасною літературою з проблеми, їй удалося повністю виконати поставлені на початку праці завдання. Це оригінальне, новаторське дослідження, здійснене з урахуванням досягнень сучасної лінгвістики, по праву займе почесне місце в низці вагомих праць, які торують шлях до поглибленого вивчення історії української літературної мови.